

O'QUV LUG'ATLARINING NAZARIY ASOSLARI

Murtazayev G'olib

Qarshi davlat universiteti

Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi 2-kurs magistranti

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada o'quv lug'atlari haqida ma'lumot, ularning vazifalari, nazariy asoslari, tuzilishi to'g'risida batafsil to'xtalib o'tiladi. Tilshunoslik uchun lug'atlarning ahamiyati borasida izohlar keltiriladi.*

***Kalit so'zlar:** til, qulaylik, axborot almashinuvi, o'quv lug'atchiligi, uch tilli lug'atchilik, izohli lug'atlar, leksika.*

Til – insoniyat va jamiyat uchun aloqa quroli, hayot faoliyatini ta'minlovchi alohida ko'prik hisoblanadi. Til sohasining turli jabhalari til tadqiqi bilan shug'ullanadi. Xususan, leksikografiya sohasi ham har bir mamlakatning qay darajada rivojlanganligini ko'rsatuvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri sanaladi. Globallashuv davrida yosh avlodni ma'naviy barkamol, umummilliy qadriyatlarga sodiq qilib tarbiyalash talabi o'quv lug'atlarga bo'lgan ehtiyojni oshirmoqda. Yalpi axborotlashuv, texnika asrida bolalarni kitobga jalb qilish oson kechmaydigan jarayondir. O'quvchi kerakli ma'lumotni tez va qulay topish yo'llarini izlaydi, o'quv lug'atlari uning Yoshi, qiziqishlari, dunyoqarashiga mos tuzilib, e'tiborni torta oladi. Lug'atlar haqida fikr yuritilar ekan, birinchidan, uning rang-barang ko'rinishi lug'atlarning milliy madaniyatni shakllantirishdagi ahamiyati sifatida namoyon bo'ladi. Lug'atlar hamisha inson - jamiyat - madaniyat xalqlarini birlashtirib turadi va madaniyatning bir bo'lagi sifatida borliqni aks ettiradi.

Lug'atchilik sohasiga, odatda, ma'naviy madaniyat kontseptsiyasining bir bo'lagi deb qaralsa-da, ular ijtimoiy vazifasi jihatidan uzviy aloqador, bir-birini to'ldirib turuvchi, axborot almashuvchi faktorlar sifatida bir-biriga teskari vektor yo'nalishida ta'sir etib turadi. Biz uni quyidagi farqlanishdan ko'rishimiz mumkin:

- 1) lug'atlarning milliy madaniyatni shakllantirishdagi ahamiyati;
- 2) milliy madaniyatning lug'atchilik rivojiga ta'siri.

Ma'lumki, lug'at tuzish ishi sifatida turli xalqlarda yozuv taraqqiyotining ilk bosqichlarida u yoki bu tushunarsiz (eskirgan, dialektal, maxsus yoki chet tilga mansub) so'zning qanday ma'no anglatishini bilish ehtiyoji natijasida paydo bo'lgan. Lug'atlarning bugungi kundagi ahamiyati katta bo'lib, ma'lum bir soha vakillari

foydalanadigan lugʻatlardan tortib kundalik hayotda umumiy lugʻat turlarigacha keng istefoda etilmoqda.

Masalaning muhim tomoni shundaki, ayni paytda zamonaviy lugʻatlar va elektron lugʻatchilik masalasini hal qilish lozimga oʻxshaydi. Zamonaviy lugʻatlar deganda tilshunosligimizda allaqachon ilmiy nazariy asoslari ishlab chiqilgan, taʼlim tizimiga joriy qilinishi zarur lugʻatlar nazarda tutilmoqda. Oʻzbek tilida soʻzlar darajalanishi lugʻati, oʻzbek tilida butun-qism munosabatli (partonimik) soʻzlar lugʻati, universal oʻquv lugʻati, uyadosh soʻzlar lugʻati, ideografik lugʻat kabi oʻquv lugʻatlarining bir qancha yangicha turlari taʼlim boʻgʻini uchun tayyorlab berilishi muhim talablardan boʻlmoqda. Oʻquv lugʻati tarixini oʻrganish harakatlari Yevropa tilshunosligida ham, rus tilshunosligida ham umumiy lugʻatchilik masalalarini oʻrganishdan ikki-uch asr keyin boshlangan. Oʻquv lugʻatlarini ilmiy asosda oʻrganish XVII asrda birinchi ingliz leksikografi S.Jonson, XIX asr boshlarida fransuz tilshunoslari J.Dyubua, K.Dyubua, G.Matore, K.Bak, ispan tilshunosligida Y.Malkil ishlaridan boshlanadi. Keyinchalik rus tilshunosligida leksikografiyaning bu tarmogʻini takomillashtirish davlat ahamiyatidagi masala sifatida kun tartibiga qoʻyiladi. Ana shu xatti-harakatlar samarasi oʻlaroq rus oʻquv lugʻatchiligi yuqori pogʻonaga koʻtariladi va ulkan yutuqlarni qoʻlga kiritadi. Bunda P.N.Denisov, L.A.Novikov, S.G.Barxudarov, V.V.Morkovkin, Y.N.Karaulov, M.A.Skopina, V.N.Sergeyev, V.A.Redkin, A.V.Tekuchev, Z.A.Potixa, D.E.Rozental kabilarning xizmatlari katta boʻladi.

Yevropada oʻquv lugʻatchiligi oʻz oldiga qoʻygan maqsadlariga toʻla erishib, bugungi kunda oʻquv lugʻatlarini zamonaviy takomillashgan koʻrinishlarini yaratish, ularni elektronlashtirish masalalari bilan shugʻullanmoqda. Bu borada K.Petrova, I.V.Azarova, O.A. Mitrofanova, A.A. Sinopalnikova, I.G. Gelfenbeyn, A.V. Goncharuk, V.P. Lexelt, A.A. Lipatov, V.V. Shilo, Y.N.Karaulov, Y.A. Sorokin, Y.F.Tarasov, N.V.Ufimseva, G.A.Cherkasova va boshqalarning xizmatlarini alohida taʼkidlash lozim.

Boshqa tillarda boʻlgani kabi umumiy lugʻatchilik masalalari oʻzbek tilshunosligida ham Z.M.Maʼrufov, A.P.Hojiyev, S.F.Akobirov, H.Yusufxoʻjayeva, N.Alhamova, E.Umarov, A.Madvaliyev, T.Aliqulovlarning ishlarida atroflicha oʻrganilgan. Biroq bevosita oʻquv lugʻatchiligi masalalari hozirga qadar maxsus tadqiq etilmagan.

Lugʻatchilik tarixi yaʼni, dunyo lugʻatchiligi tarixi qadim mingyilliklarga borib taqaladi. Jumladan, oʻzbek lugʻatchiligi tarixi ham bir necha ming yillar avval shakllana boshlagan.

Oʻzbek lugʻatchiligi shakllanishining ilk bosqichlari XI asrda buyuk bobokalonimiz Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻati-t-turk” asari bilan

boshlanadi. Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'ati-t-turk" asarini yaratib o'zbek lug'atchiligining shakllanishiga ilk tamal toshini qo'ygan desak mubolag'a bo'lmaydi.

"Devonu lug'ati-t-turk" asari turkiy tilshunoslikning bizga ma'lum bo'lgan ilk yirik, shuning bilan birga, tengi yo'q ulug' yodgorligidir. O'z zamonida asar arablarga, qolaversa, arab tili orqali Sharq-u G'arb xalqlariga qadimgi turklarning tili, madaniyati, urf-odatlar va tarixi to'g'risida to'liq ma'lumot beruvchi qomusiy kitob sifatida yaratilgan.

Asar arabchada "Divanu lug'ati-t-turki" deb atalgan. Ushbu atamada: divan-"devon" bu o'rinda so'zlarning muayyan izchillikdagi to'plami; lug'at- "so'zlar" degani; uning izohlovchisi bo'lmish turki – "turk" ma'nosida bo'lib, o'sha zamondagi turkiy tilni bildiradi. "Divanu lug'ati-t-turki"ning so'zma-so'z tarjimasini "Turk so'zlari devoni" bo'ladi.

"Devonu lug'ati-t-turk" asari ikki qismdan iborat bo'lib, u muqaddima va lug'at qismlaridan tuzilgan. Muqaddimada asarning yaratilish sababi, o'sha davrda turklar ishlatgan yozuv, ot yasalishi, otlar va fe'llardagi orttirmalar, lug'atning tuzilish usullari, turkiy xalqlarning bayoni, joylashuv o'rnini, turkiy tilning xususiyatlari, laxchalardagi farqlar to'g'risida so'z yuritilgan. Asarda har bir so'zning ma'nolari (polisemiya, omonim, antonim, arxaik so'zlar) chuqur tahlil qilinadi, ayrim so'zlarning etimologiyasi beriladi.

A.Navoiy asarlariga tuzilib bizgacha yetib kelgan lug'atlarning eng qadimiysi "Badoyi allug'at" idir. Bu lug'at muallifi To'le al- Imoniy al-Haraviy haqida deyarli ma'lumotlar yo'q. Ushbu lug'at qo'lyozmasi bilan tanishgan kishi To'le Haraviyning o'qimishli kishi bo'lganiga ishonch hosil qiladi. Uning fors, turk va arab tillarini bilgani adab ilmlarini egallagani lug'at kirishining qofiyali saj bilan yozilganidan ko'rinib turibdi.

Haraviy lug'atni Husayn Boyqaro topshirig'i bilan 1500- yillarda tuzgan. Bu haqida muallif asarning muqaddima qismida ma'lumot berib o'tadi. Hozircha lug'atning ikki nusxasi ma'lum bo'lib biri Eronda, Sipohsolar kutubxonasida, ikkinchisi Sankt-Peterburg xalq kutubxonasida saqlanmoqda.

Lug'atning Sankt- Peterburg shahridagi qo'lyozmasi 1750- yillarda ko'chirilgan bo'lib, 1960- yilda A.K. Borovkov tomonidan nashr qilingan. "Badoyi al-lug'at" uch qismdan iborat bo'lib, kirish, lug'at teksti, va zayl ya'ni qo'shimchalarni o'z ichiga oladi.

"Badoyi al-lug'at" Navoiy asarlarida uchraydigan avvalo turkiy va mo'g'ulcha so'zlarni, so'ng esa juda kam miqdorda arabiy so'zlarni ham o'z ichiga olgan lug'atdir.

"Badoyi al-lug'at" tuzilishidagi eng muhim shartlardan biri-so'zlarning ma'nolarini tasdiqlovchi misollarning keltirilishidir. To'le Haraviy bu uslubni

lugʻatning kirish qismidayoq taʼkidlab oʻtgan. Bu misollar “shohid”, deb ataladi va ular, asosan, Alisher Navoiy “Xamsa”sining “Hayrat ul- abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sabbai sayyor”, “Saddi Iskandariy”, va “Lison ut tayr” dostonlari, “Mahbub ul-qulub”, “Majolis un-nafois” asarlaridan olingan. Bundan tashqari Tole Haraviy misollarning “Chor devon”dan olinganini ham taʼkidlab oʻtadi. Lugʻatda Lutfiy, Husayn Boyqaro, sheʼrlaridan va Mir Haydarning

“Maxzan ul-asror” asarlaridan ham misollar olingan. Shuningdek Suhayliy va Azraqiy sheʼrlaridan bittadan misollar keltirilgan[24].

Navoiy asarlariga tuzilgan yana bir lugʻat “Abushqa” lugʻatidir. Lugʻat bundan 450 yil muqaddam ilgari tuzilgan boʻlib uni oʻzbek tilida yaratilgan birinchi izohli lugʻat deyish mumkin. Ushbu lugʻatning fanda oʻndan ortiq nusxalari boʻlib, ularning eng qadimgi nusxalari chet el xazinalarida. Lugʻatning 1552-yilda kitob qilingan Vena nusxasidan foto koʻchirma olingan edi. Endi Tehron nusxasidan ham koʻchirma olindi. Foto nusxasidan koʻrinib turibdiki, qoʻlyozma toʻliq va yaxshi saqlangan.

Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan lugʻatlardan “Abushqa” oʻzining leksik materialni qamrab olishi jihatidan “Badoyi al-lugʻat” ga nisbatan boyligi va keng oʻquvchilar ommasi foydalanishi uchun qulayligi tufayli uning qoʻlyozma nusxalari keng tarqalgan. Bu esa lugʻatni ilmiy muomalaga kiritish ishini birinchi navbatda amalga oshirishning omili boʻldi. Natijada “Abushqa” navoiyshunoslar, turkologlar va oʻzbek klassik adabiyoti mutaxassislari uchun tez-tez murojaat qilib turiladigan kitobga aylanishiga olib keldi.

Shunday qilib “Abushqa” lugʻati ham boshqa lugʻatlar kabi Navoiy asarlariga yaratilgan mukammal asarlardan biridir.

“Abushqa” lugʻati Navoiy davridan boshlab hozirgi kunga qadar Navoiy asarlarini oʻrganishda qimmatli manba hisoblanadi.

Eski oʻzbekcha - forscha lugʻatnavislik anʼanalarining XVIII asrdagi ravnaqi Mirza Muhammad Mahdiyxon nomi bilan bogʻliq, lekin uning hayot yoʻli haqida maʼlumot juda kam. Mirza Mahdiyxon Navoiy asarlariga bagʻishlab oʻzining “Sangloh” lugʻatini tuzgan.

Bu lugʻat Navoiy asarlari boʻyicha tuzilgan eng katta lugʻat hisoblanadi. “Sangloh”ning oʻzidan oldingi lugʻatlarga nisbatan beqiyos katta hajmi koʻzga tashlanadi. 6181 lugʻat maqolani oʻz ichiga olgan bu lugʻat “Badoyi al-lugʻat” va “Abushqa” dagi hamma soʻz va soʻz formalarini birga qoʻshib sanaganda ham ulardan koʻra bir necha marta koʻp oʻrin egallashi aytilgan. Mirza Mahdiyxon turkiy xalqlarning afshar urugʻidan boʻlib, u Eron shohi Nodirshohning kotibi boʻlgan.

Lugʻat tuzishdan maqsadi Navoiy asarlarida uchraydigan qiyin soʻzlar maʼnosini forsiy zabon xalqlarga ochib berish edi. Shuning uchun u lugʻatni “Sangloh”, yaʼni

toshli yer, toshloq deb atadi. Lug‘at 1759-1760-yillarda yozib tugallangan. Mahdiyxon kitobni umumiy nom – “Sangloh” bilan atagan. Bu haqda muallifning o‘zi lug‘atning kirish qismida o‘zbek tili va Navoiy leksikasi va iboralarining salobati va so‘zlarining qiyin (qattiq)ligi sababli kitobga “Sangloh” deb nom qo‘yganini aytadi.

Bu haqda “Badoyi al-lug‘at” asari oxiriga ilova qilingan 180 so‘z boshlanishidagi biz yuqorida tarjimasi bilan bergan jumladagi “Sangloh” ma‘nosi to‘g‘ri ekanini yana bir bor qayd qilish mumkin. O‘zbek lug‘atchiligi tarixida XXasr alohida o‘rin tutadi. Bu davrda turli maqsadlarni ko‘zda tutgan ko‘plab terminalogik lug‘atlar, o‘quv va imlo lug‘atlari, ikki va uch tilli so‘zlashgichlar yaratildi. Bunda ayniqsa, ruscha-o‘zbekcha va o‘zbekcha-ruscha, shuningdek o‘zbek tilini boshqa yevropa va xorijiy sharq tillari bilan qiyoslab o‘rganishga mo‘ljallangan lug‘atlar alohida o‘rin tutadi.

Ularning eng muhimlari sifatida E.D.Polivanovning “Qisqacha ruscha-o‘zbekcha lug‘at” I (Toshkent, Moskva,1926), Ashurali Zohiriyning 2 jildli “Ruscha-o‘zbekcha mukammal lug‘ati” (34 ming so‘z; Toshkent 1927-28), K.K.Yudaxinning “Qisqacha o‘zbekcha-ruscha lug‘ati” (arab grafikasida, Toshkent 1927), U.Axmadjonov va B.Ilyozovning “O‘zbekcharuscha lug‘at”i (lotin grafikasida, Toshkent 1931), S.Rahmatiy va Abdulla Qodiriylarning “Ruscha-o‘zbekcha to‘la so‘zlik” (2-jild, 34 ming so‘z; Toshkent-qozon, 1934, lug‘atning 1jildi nashr etilmay qolgan), V.V.Reshetovning” Qisqacha o‘zbekcha-ruscha lug‘ati” (Toshkent, 1935) kabilarni ko‘rsatish mumkin. 40-yillarning boshlarida 17-ming so‘zli

“O‘zbekcha – ruscha lug‘at” (Toshkent 1941) va 30 ming so‘zli “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at” (Toshkent 1942) yaratildi va nashr etildi. Professor T.N.Qori-Niyoziy va professor A.K.Borokovlar tahriri ostida tayyorlangan ushbu lug‘atlar so‘zligining tarkibi jihatidan ham, lug‘at maqolalarining to‘laligi jihatidan ham avval nashr etilgan lug‘atlardan ancha mukammal edi.

O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti leksikograflarining respublikadagi tajribali tarjimonlar bilan hamkorlikda yaratgan 5 jildli “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at”ning bosilib chiqishi (78 ming so‘z Toshkent 1950-55), 50 ming so‘zli 1 jildli “Ruscha - o‘zbekcha lug‘at”

(M. 1954) va 40 ming so‘zli 1 jildli “O‘zbekcha - ruscha lug‘at” (M. 1959) kabi lug‘atlarning nashr qilinishi o‘zbek leksikografiyasining tarixida muhim voqea bo‘ldi. Mazkur lug‘atlar, ayniqsa, 1959 - yilda nashr etilgan “O‘zbekcha - ruscha lug‘at” o‘zbek tilining dastlabki, birinchi izohli lug‘ati tuzish uchun asos bo‘ldi va uning ilmiy bazasini yuzaga keltirdi. Ushbu lug‘atlarda o‘zbek leksikografiyasining tajribalari umulashtirilgan, hozirgi zamon o‘zbek tilining leksik- semantik tizimi va XX asrda shakllangan meyorlari birinchi marta keng tavsif etilgan edi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek lug‘atchiligi tarixi uzoq tarix va boy an’anaga ega. O‘quv lug‘atlarining nazariy asoslari juda kuchli asosga ega, keyingi takomili uchun ham poydevor bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘at-turk.
2. Omonturdiyev A., O‘. Xoliyorov, G.Qorjovova. Zamonaviy o‘zbek leksikografiyasi: Tahlil va tadqiq. Termiz .2016. 22-bet.
3. Абдурахимов М Ўзбекча-русча афоризмлар луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1986-2166.
4. Khamzaevna, F. M., & Joylovovich, Y. F. (2019). EXPERIENCE OF TURKESTAN PEOPLES ON IRRIGATION STRUCTURES IN THE INTERPRETATION OF THE RUSSIAN EAST ORGANIZERS. *Ўтмишга назар журнали*, 26(2).
5. Narbasheva, M.A., 2014. Game in human life and child development. *Psychology*, (2), pp.32-38.
6. Narbasheva, M.A., The importance of pedagogical and psychological literacy of parents in preparing children for school education//ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research 2021-1Issue 1 p.728-732
7. Bahriddinova B.M. O‘zbekistonda o‘quv lug‘atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollari. Filologiya fanlar doktori (DSc)...dis.avtoref.- Samarqand 2020
8. Mengliyev B., Bahriddinova B. O‘zbek tilining so‘z tarkibi o‘quv lug‘ati.T.: O‘zbekiston, 2007-7b.